

SEBESTYÉN ÁDÁM

*Végidő-számítások Bornemisza Péter
prédikációiban*

Bevezetés

A 16. századi postillák apokaliptikus textust magyarázó prédikációiban gyakran merül fel a kérdés, hogy mikor jön el az utolsó ítélet napja? A magiszteriális reformáció irányzatai nagyrészt egységesek ennek a kérdésnek a megítélésében, mert az evangéliumi szöveghelyek alapján azt hangsúlyozzák, hogy a pontos időt egyedül Isten tudhatja, ily módon a vég időpontja felől tudakozódni felesleges. Ezt a szemléletet tükrözi Bornemisza Péter ötödik *Postillájában* a Szentháromság nap utáni 26. beszéd. A prédikációciklus az 532. lap rektóján kezdődik, és a Mt 24,15–28 alapján Jeruzsálem elestének megjövedölését magyarázza. Bornemisza a következő szavakkal kommentálja az evangéliumi rész eszkatologikus üzenetét: „Mondám azért, hogy az Úr nem mondja meg az napját, óráját, esztendejét, mikor legyenek meg azok; hanem csak jeleket számlál elő, melyek lesznek mind a templom romlása előtt, mind ez világ végezte előtt.”¹ Dolgozatom célja olyan Bornemisza-szövegrészek bemutatása, melyek látszólag szembemenve ezzel a határozott dogmával, a vég idejének kiszámításához nyújtanak segítséget. Emellett a prédikáció lehetséges forrásait is feltárom, bizonyítva, hogy a prédikátor elképzelései szervesen kapcsolódnak a kortárs teológiai irodalomhoz.

Annak ellenére, hogy Bornemisza idézett beszéde egy korábbi szakaszában az idő bizonytalanságát hangsúlyozza, az 560. lap verzóján („Mi haszna értekezni arról, hogy közel az ítélet?”) az alábbi kijelentést teszi: „[...] az híveknek nagy épületjekre vagyon az ítéletnek idejéről való értekezés, csak hogy józanon legyen, és

¹ BORNEMISZA Péter, *Oetoedic es utolso resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanusagoknac...* (Sempte, Detrekő: [typ. Bornemisza], 1579) 540: RMNY 432. (A továbbiakban: *Postilla V.*)

az szerint, az mint az Írás szól felőle.² Kritériumai között tehát a józan ész használata és a biblikusság szerepel. Hivatkozik továbbá úgynevezett „tudós emberek” írásaira, ami sejteti, hogy fejtegetéseire nem biblikus tekintélyszövegek is hatással lehettek. Mint fogalmaz, bár a pontos idő valóban titok, a jelek alapján azonban lehetséges legalább az évet kikalkulálni. Bornemisza egy áttekintés erejéig, források megjelölése nélkül, számba veszi pár kalkuláció eredményét, bizonyítva, mennyire ellentmondásos dolog az ítélet pontos ideje után kutakodni: „Azoktul amit én is értöttem, ím másnak is tudtára adom, kiknek noha egynihány vélekedések vagyon; mert némely azt arányozza, hogy még állana ez világ 286 esztendeig, némely, hogy csak 116 esztendeig, némely, hogy csak 94 esztendeig, némely, hogy csak 77 esztendeig ez 1579. esztendőnköz.”³ Figyelembe veszi a számításokkal járó morális következményt is, és kijelenti, hogy legyen bár még több évtized vagy évszázad a vég eljöveteléig, úgyis az dönti el az egyén sorsát, milyen állapotban éri a halál: „valamiben találja Isten halálakort [...] az ítélet napján is azokban fogja Isten megítélni, mind az több megszámlálhatatlan sok bűneivel egyetembe.”⁴ Egy megtérésre buzdító fejtegetés következik arról, hogy az ítéletre mindig készen kell állni, így várva a megszabadulást. Bornemisza fontosnak tartja az eszkatológia kegyességi vonásait is felemlíteni, mielőtt rátér az időszámítások ismertetésére. Bár a jelek alapján az egyszerű emberek is képesek előrejelzéseket tenni néhány természeti dolgot illetően, ezek viszont nem olyan távlatú „jövendölések”, amelyekre az asztrológiai és asztrológiai számítások lehetőséget teremtenek: „De ezek csak valami jelekből arányozkodnak az ő dolgoknak megszerzésére, és csak akkor, mikor közel vadnak az jelekhöz, de az égi forgásnak bölcs és tudós mesteri az előtt sok idővel látják, értik és tudják, még az cikkelyét is, punktját, óráját, napját, mikor minek mint kell lenni.” Ennek ellenére, az efféle tudományon alapuló megfigyelések sem minősülnek biztos kijelentésnek: „a bölcsek is nem teljes bizonyosképpen nevezik meg esztendejét az ítéletnek, hanem csak vélekedésből és arányozásból fognak ők is arról téged tanyítani.”⁵ Olyan tudást ígér a híveknek a próféciaik „titkos kijelentését” magyarázva, melyek bizonyítják, hogy az ítélet „nem igen messze vagyon, hanem majd-majd megleszen”.

Ehhez nagyon hasonló szöveghelyek olvashatóak a német teológus, Andreas Osiander *Coniecturae de ultimis temporibus ac de fine mundi* című, 1544-es értekezésében. Osiander apokaliptikáját alapvetően befolyásolták az 1540-es évek

² Uo., 560^r.

³ Uo., 560^r–561^r.

⁴ Uo., 560^v.

⁵ Uo., 563^v–564^r.

második felében született interimek, amelyeket a Jel 11,11 alapján az igazak megkísértéseként értelmezett.⁶ A *Coniecturae* már 1524-ben megfogalmazódott, jóllehet Osiander akkori Dániel-értelmezése még jobban kötődött a wittenbergi irányzat magyarázatához. Mivel a német teológus írása számtalan hasonlóságot mutat a Bornemisza-beszéddel, a folytatásban ezzel az Osiander-szöveggel olvasom össze a prédikációt. Az ötödik *Postilla* legutóbb idézett részlete arról szól, hogy a jelek alapján még a földművelő ember is tud bizonyos előrejelzéseket tenni a jövődőt illetően. Osiander a *praefatió*ban kijelenti, hogy Isten csak a napját és óráját titkolta el az ítéletnek, de az év, illetve a tágabb kor felől tudakozódni lehet. Ezt a különféle jelek is lehetővé teszik. A földműves az ágak sarjadásából következtet a nyárra, az asztronómus a csillagok mozgása szerint ítéli meg az idők változását, az egyszerű keresztény a világ végét a Krisztus által jövődölt jelek alapján tartja észben, a teológusnak pedig a Szentírás legtitkosabb proféciáit kell értelmezni tudnia.⁷ A sorok, más-más helyeken ugyan, de a Bornemisza-beszédben is felbukkannak: „Amint az mezői munkás emberek is sokféle jelekből noha nemes ítéletet tesznek, mikor jó szőlőt, fákat metszeni, mikor jó plántálni, vetni és egyéb dolgokat szerzeni [...] De az égi forgásnak bölcs és tudós mesteri az előtt sok idővel látják, értik és tudják, még a cikket is, punktját, óráját, napját, mikor minek mint kell lenni [...] Így az idvösség dolgában is noha az község sok jelekből jó módon vélekedhetik az ítéletnek közel voltáról. De az bölcs szentírás-tudó emberek másképpen, mélyebben nagyobb dolgokat látnak.”⁸ A distinkciót, miszerint a keresztény hívők a kinyilatkoztatott természeti jelek szerint, az írásmagyarázók pedig a rejtett értelmű bibliai jövődölések alapján arányozhatják az ítélet idejét, a magyar prédikátor többször hangsúlyozza. Kiegészíti ezt olyan megjegyzésekkel is, melyek saját bizonytalanságát támasztják alá, továbbá

⁶ A század 50-es éveinek Osiander-konverziáihoz, különös tekintettel a megigazulás-tanára, lásd az alábbi monográfiát: Timothy J. WENGERT, *Defending Faith: Lutheran Response to Andreas Osiander's Doctrine of Justification, 1551–1559*, Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 65 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2012).

⁷ „Sicut enim agricolae ingruentem aestatem ex arborum germinatione cognoscunt, astronomi vero etiam germinationis tempus ex astrorum motibus definire et in quantumvis longum tempus praenunciare possunt, ita vulgus christianorum appropinquantem mundi finem ex signis Christo indicatis iudicare, theologi vero etiam curricula temporum et aetates, quibus quaeque signa certo ventura sint, e sacrarum literarum mysteriis eruta existimare et multis ante seculis designare debent.” Andreas OSIANDER, „Coniecturae de ultimis temporibus ac de fine mundi”, in Andreas OSIANDER, *Schriften und Briefe. April 1543 bis Ende 1548*, herausgegeben von Gerhard MÜLLER, Gottfried SEEBASS, Andreas Osiander d. Ä. Gesamtausgabe 8, 158–272 (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1990), 164, 166.

⁸ BORNEMISZA, *Postilla V*, 563^v.

kiemelik, hogy más forrásokra is támaszkodott („Azoktul amit én is értöttem, ím másnak is tudtára adom”, „Én is erről bizonytal semmit nem mondhatok, sem mondok, hanem csak azt jelentem meg, az mit erről mondanak”).

A négyféle kalkuláció Osiander és Bornemisza szövegeiben

Az Osiander által ismertetett kalkulációkban keveredik a vég időpontjáról való gondolkodás a világ idejének korszakolásával. Nem meglepő, hogy első példája az az Illésnek tulajdonított apokrif jövendölés, mely a világ idejét három, kétezer éves periódusra osztja. A *Vaticinium Eliae* nagy népszerűségnek örvendett a 16. században, így nem véletlen, hogy a wittenbergi történelemlkép alakulásában is szerepet játszott. Ismertsége és gyakori idézettsége azért is figyelemre méltó, mert a jóslat nem bibliai tekintélyszöveg. A Talmudból származó prófécia héber megnevezése Illés házának hagyománya szerinti mondásként fordítható,⁹ s bár ismert volt a késő középkorban is, igazi népszerűsége a Melanchthon–Carion-kronika révén tett szert. A brandenburgi választófejedelem asztrológusa, Johannes Carion elküldte krónikatervezetét Philipp Melanchthonnak, aki jelentős átdolgozásokat hajtott végre azon, és hozzátoldotta az Illés-jövendölést mint a *Chronicon* történelemszemléletének alapforrását.¹⁰ Az egyik Carionnok írt levelében Melanchthon utal a spanyol konvertita, Paulus Burgensis *Scrutinium Scripturarum* című munkájára, melyben a *Vaticinium Eliae* a zsidók elleni érvként szerepel, bizonyítva, hogy a megváltó már eljött.¹¹ Ennek ellenére Volker Leppin azt valószínűsíti, hogy Melanchthon az eredeti Talmud-szöveg Johannes Reuchlin-féle fordítását

⁹ Osiandernél: „Tradidit domus seu schola Eliae dixisse Eliam” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 166.)

¹⁰ Ez alapján osztható fel a könyv és maga a történelem is három részre: „Distribuemus igitur historiam in tres libros, iuxta dictum Eliae.” Philipp MELANCHTHON, „Chronicon Carionis, latiae expositum et auctum multis et veteribus et recentibus historiis, in narrationibus rerum Graecarum, Germanicarum et Ecclesiasticarum a Philippo Melanthono”, in *Corpus Reformatorum* 12, ed. Karl Gottlieb BRETSCHNEIDER, 705–1094 (Halle, Braunschweig: 1844), 717. Aby Warburg idézi Melanchthon Carionnak címzett 1531-es levelét, melyben a „Praeceptor” arról ír, hogy a próféciát a krónika bevezetőjében helyezte el: „a me posita in principio tuae historiae”. Aby WARBURG, „Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten”, in Aby WARBURG, *Die Erneuerung der heidnischen Antike: Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Geschichte der europäischen Renaissance*, A. Warburg gesammelte Schriften II, 487–559 (Leipzig, Berlin: B. G. Teubner, 1932), 537. ÓZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)* (Budapest: Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány, 2016), 173.

¹¹ Idézi: WARBURG, „Heidnisch-antike Weissagung...”, 536.

használta.¹² A *Chronicon Carionis Philippicum* olyan történetológiai forrás, mely jelentőségét tekintve Luther *Supputatio annorum mundijával* vetekedett. Az Illés-prófécia további elterjedését igazolja a tény, hogy az többek között Nikolaus Selneckernek (1530–1592) egy pedagógiai tárgyú munkájába (*Paedagogiae christianaes pars secunda*, 1570) is bekerült.

Melanchthonék krónikája már rögtön a könyv tartalmát ismertető fejezetben (*De ordine libri*) idézi a jövendölést mint a krónika általános szervezőelvét: „Sex millia annorum mundus, et deinde conflagratio. Duo millia inane. Duo millia lex. Duo millia dies Messiae.”¹³ A periódusok azt a folyamatot mutatják be, ahogy az emberiség eljut a természeti állapotból a mózesi törvényeken át a megváltásig. Az üresség kétezer esztendeje értelmezhető egyrészt egy Isten törvénye nélküli állapotként, amikor az Isten által rendelt természeti törvény, és nem a tízparancsolat társadalomformáló kinyilatkoztatása szervezte a közösséget. A természet révén az emberbe oltott okosság (mind az intellektus, mind az erkölcsi ismeretek) az eredendő bűnnel megromlott, ezért volt szükség Isten beavatkozására. A második korszak a törvényé. A *Chronicon* e kor fő jellemzőjének azoknak az államilakulatoknak a megjelenését tartja, melyek a négy birodalomként vonultak be az eszkatologikus történelemszemlélet ideológiai eszköztárába. A harmadik kor keresztény nézőpontból a megváltásra vonatkozik és egészen a második eljövételig tart.

Bornemisza Péter beszédeiben a *Vaticinium Eliae* több alkalommal is feltűnik. Általában csak Illés jövendöléseként idézi, az ötödik *Postillában* szereplő beszédekben azonban a forrást is megjelöli. Az 587. lap rektóján az alábbi, Illés jövendöléséhez lábjegyzetelt latin marginália olvasható: „Extat in Thalmud: parte 4. lib: 2. cui titulus est Sanhedrin, capit: 14 seu ultimo. Et lib. 5. cui titulus est Abiazorah cap. 3.”¹⁴ Hasonló, bár nem ilyen pontos forrásmegjelölés olvasható a *Foliopostillában* is: „Vannak sok több egyéb féle bizonyságok is, kik minket tanítanak arra, hogy bizonynyal [...] elvégeztetik e világ. Mint a Szent Illés szava, ki azt mondta, hogy a hatodik ezerbe lenne vége e világnak: zsidó mester Szanhedrin írja ezt.”¹⁵ Ezek a megnevezések a *Vaticinium Eliae* eredeti forrására utalnak: a *Babiloni Thalmud* negyedik rendjének (*Neziqin*) *Szanhedrin* című, a törvénykezéssel foglalkozó traktátusában a 11. fejezet ír részletesen az eljövendő világról és a Messiásról, így

¹² Volker LEPPIN, *Antichrist und Jüngster Tag: Das Profil apokalyptischer Flugschriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618*, Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 69 (Gütersloh: Gütersloher Verlag, 1999), 131–132.

¹³ MELANCHTHON, „*Chronicon Carionis...*”, 717.

¹⁴ BORNEMISZA, *Postilla V*, 587’.

¹⁵ BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliomból* (Detrekő, Rárbok: [typ. Bornemisza], 1584), 10’. RMYNY 541. (A továbbiakban: *Foliopostilla*)

említve meg Illés próféta jövendölését is. Bornemisza Osiander alapján tudhatott a forrásról, a német teológus ugyanis a *Coniecturae* első vélekedésének ismertetésekor idézi a *Vaticinium* pontos eredetét, valamint a szöveg héber változatát is. Mindketten reflektálnak a forrás apokrif jellegére, amit úgy próbálnak meg ellenőrizni, hogy az üzenetének megfelelő és azt erősítő bibliai szakaszokat kivonatolnak. Osiander első példája a Péter apostol által is idézett (2Pét 3,8) 90. zsoltár 4. verse, miszerint Isten előtt ezer esztendő annyi, mint egyetlen nap.¹⁶ A locusok Bornemiszánál is szerepelnek: „Mint midőn Moyses Psal. 90. ezt mondja: hogy Isten előtt ezer esztendő csak oly, mint az tegnapi elmúlt nap. És Szent Péter is azt mondja: Hogy Istennél ezer esztendő mint csak egy nap, egy nap oly, mint ezer esztendő.”¹⁷ A következő bizonyíték a hat napos világteremtés.¹⁸ Bornemiszánál is ugyanez a gondolat következik: „az mint Isten hat nap alatt teremtette ez világot, és az hetedik napon megnyugovék, így mindenik napot ezer esztendő gyanánt tartván hatezerig állana ez világ, és az hetedik ezerben megnyugodnék, mind ő, mind az ő hívei is azután is mindörökké.” A prédikátor ezt követően néhány bekezdést kihagy az Osiander-szövegből, utána viszont újra felveszi annak fonalát. Hénoch és Illés, mint köztudott, elevenen ragadtattak a mennybe. Ahogyan az első generáció, úgymint Ádám, Szet, Enós, Káinán, Maláleél, Járed és a Hénoch nevével fémjelzett hetedik nemzedék nem ismerte meg a halált, úgy a világ idejében is hat generáción, hatezer éven át fog a halál uralkodni, amit az öröklét követ majd.¹⁹ Bornemisza szövege ezúttal is Osiander írását követi: „Hénoch amint heted született fiú volt Ádámhoz, amint Júdás is hetednek írja ötet, és heted lévén elevenen elragadtatott, így az hetedik ezerbe lenne az mi örök nyugodalmunk is. Ezek pedig az hét szövények: Ádám, Seth, Enos, Cainan, Mahalaleel, Jared, és Hénoc. Kinek az örök életre való elragadása titkon nézett arra, hogy mi is oda ragadtatván, az heted ezerbe megnyugodnánk.”²⁰

A második vélekedés az özönvizet tekinti fordulópontnak: míg az első világ a teremtéstől Noéig tartott és vízben veszett el, addig a másik Krisztussal kezdő-

¹⁶ Ezt a két bibliai helyet Luther is idézi már említett *Supputatio annorum mundi* című munkájában: Martin LUTHER, „Supputatio annorum mundi”, in *D. Martin Luthers Werke*, Kritische Gesamtausgabe 53, 1–185. (Weimar: Hemann Böhlau Nachfolger, 1920), 22.

¹⁷ BORNEMISZA, *Postilla V*, 567’.

¹⁸ „Inde enim sequitur, quod sicut Deus sex diebus creavit omnia et septimo die requievit, ita etiam sex milibus annorum gubernet hunc mundum generationi et corruptioni obnoxium, et septimo millenario adducatur requies sempiterna [...]” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 168.)

¹⁹ „Sicut enim sex primae generationes, scilicet Adam, Seth, Enos, Cainan, Mahalaleel, Jared, mortuae sunt, septima autem generatio, ipse scilicet Hanoch [...] immortalis est, ita sex millenariis mundi mors regnabit, septimo autem beata immortalitas vigebit.” (Uo., 172.)

²⁰ BORNEMISZA, *Postilla V*, 568’.

dött és tűzben fog megsemmisülni. A kataklizma (κατακλισμός) és a sztoikus *ekpyrosis* (ἐκπύρωσις) kettős világvége-konceptiója jelenik meg a szövegben. Az első szerint vízözön dönti romba a világot, míg az utóbbi alapján kozmikus tűzvész. Bornemisza hozzát teszi, hogy a második pusztulás, ellentétben az özönvízzel, nemcsak az embereket törli el, „hanem még az eget, földet, tengert is, és minden bennevalókat.” A kalkuláció lényege, hogy Ádámot mint óembert Krisztus prefigurációjaként értelmezi, és a bűnbeeséstől Noéig tartó periódus hosszát a Krisztustól a világ végéig tartó időnek felelteti meg.²¹ Ez az időtartam a Genézis alapján (1Móz 5,3–32; 1Móz 7,11) 1656 év: „Manifestum est autem ex capite Geneseos quinto ab Adamo ad diluvium effluxisse annos mille sexcentos quinquaginta sex.” Ugyanezt a számítást alkalmazza Bornemisza is: „Azt mondják, hogy Ádámtul fogva az mennyi idő volt vízözönig, kibe elvesze az első világ, annyi lenne Krisztus napjátul fogva, vagy születésétől vagy feltámadásátul vagy mennybemenésétül fogva ez világ végezetének is. Azt találják pedig Moyses írásából, hogy Ádámtul fogva vízözönig tartott ez világ 1656 esztendeig.”²² A kalkuláció alapjául szolgáló analógia az újszövetségi textusokban is felbukkan, és Bornemisza számtalan alkalommal idézi: ahogy az özönvíz előtt elmerült a világ a bűnben, az emberek pedig mit sem sejtve ettek-ittak, ugyanúgy fog elérkezni az utolsó ítélet napja is. Az 1656-os dátum népszerű volt különböző korok és felekezetek eszkatologikus nézeteiben. Az angliai „ötödik monarchisták” például, jóllehet több lehetséges időpontot számon tartottak, de legjobban az özönvíz analógiáját hordozó 1656-ot preferálták.²³

A harmadik vélekedés Krisztus életkorának analógiájára képzei el a világ idejét. Ahogyan Krisztus harminchárom évig és „egynéhány bizontalan napig” élt emberi testben a földön, feltámadása után ugyanennyi ideig áll majd fenn a világ.²⁴ Ezt az időt természetesen nem emberi léptékben kell elgondolni, hanem az úgyne-

²¹ „Iam si Christus est alter Adam, cuius ille prior forma fuit, et adventus Christi futurus est sicut dies Nohae circa diluvium, quis non credat, quod quantum temporis effluxerit ab Adamo terrestri usque ad dies Nohae et diluvium aqueum, tantundem etiam effluxurum ab Adamo coelesti, qui est dominus noster Iesus Christus, usque ad finem mundi et diluvium igneum [...]” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 176.)

²² BORNEMISZA, *Postilla V*, 570.

²³ Brandon MARRIOTT, *Transnational Networks and Cross-Religious Exchange in the Seventeenth-Century Mediterranean and Atlantic Worlds: Sabbatai Sevi and the Lost Tribes of Israel* (Ashgate, 2015), 30. Christopher HILL, „Till the Conversion of the Jews”, in *Millenarianism and Messianism in English Literature and Thought 1650–1800*, ed. Richard Popkin, 12–36 (Leiden: Brill, 1988)

²⁴ „Tertia coniectura sumitur a tempore nativitatis Christi usque ad eius passionem et resurrectionem, quod est triginta trium annorum et aliquot dierum, quorum numerus adhuc nos latet.” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 178.)

vezett nagy esztendő keretén belül, „az mit az írás Moyses esztendejének mond, mely esztendő ötvent foglal be az mi esztendőnkben.”²⁵ Hogy ez a periódus mit jelent, arról Bornemisza Osiander munkája alapján számol be. Először is meg kell különböztetni a mózesi évet az angyali évtől, mely ugyancsak nem emberi léptékű periódust takar.²⁶ Egy angyali esztendő annyi évet rejt, ahány napot egy emberi év. Bornemisza megfogalmazásában: „Hogy az mint mi 365 napot egy esztendőnek tartunk a mi égi forgásunk szerint, így az angyalok annyi esztendőnk csak egy esztendőnek tartják az ő égi forgások szerint.”²⁷ Amikor az angyal a hetven hétről szól Dánielnek, mely idő a megváltó érkezéséig telik el,²⁸ angyali évként kell érteni és átszámítani emberi évekre. Más számítás érvényes a mózesi évre, ahol a váltószám ötven, ily módon a mózesi esztendő egy ötvenéves ciklust ölel fel.²⁹ Ennek biblikus alapja is van, és arra a jubileumra vonatkozik, amelyet a Leviták könyve is említ.³⁰ Egy megszentelt ciklusról van szó, melynek ötvenedik évében egyfajta örömmünnep köszöntött az országra: a szolgák visszanyerték szabadságukat, akik pedig elzalogosították birtokukat és egyéb javaikat, visszakapták azt. A jubileum az unitárius püspök, Dávid Ferenc számításaiban is kitüntetett szerepet kapott. Az 1567-es *Rövid magyarázat* második részében az Antikrisztus országának végére és a megígért szabadulásra figyelmeztet. Ez a kozmikus megváltás Dávidnál is az ószövetségi ünnepet idézi, akárcsak Bornemisza beszédében.³¹ A testi szabadulás az idők végén lelki szabadulást fog jelenteni, a visszanyert javak pedig (Dávid szerint) a megtisztított egyház előképei. A püspök saját korának eseményeit is az üdvtörténet fényében

²⁵ BORNEMISZA, *Postilla V*, 564^a.

²⁶ „Sunt autem duo genera annorum magnorum in sacris litteris: unum angelicum, alterum Mosaicum.” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 182.)

²⁷ BORNEMISZA, *Postilla V*, 572^a.

²⁸ Dán 9,24. Bornemisza kijelenti, hogy bár az angyali évek alkalmas voltak arra, hogy Dániel korából Krisztus születéséről jövendöljenek, a parúziára számítására már nem használhatók, „mert úgy az Úr Krisztusnak harminchárom esztendeje tizenkétezer esztendőnkre telnek, ki nem lehet.” (Uo., 572^a.)

²⁹ „Annus autem magnus Mosaicus est spacium quinquaginta annorum civilium nostrorum a iubilaeo scilicet ad iubilaeum.” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 184.)

³⁰ 3Móz 25,8–13.

³¹ DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat mikeppen az Antichristus az igaz Istenről való tudomant meg homalosította, és a Christus az ő hiueinec általa tanituan minket, mikeppen epitette meg az ő menniei szent Attiarol es ő magyarol es a szent Lelekről bizosios értelmet aduan előnkben*, (Gyulafehérvár: Raphael Hoffhalter, 1567). RMNY 232. Modern kiadása: DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat*, s. a. r., PÁLFI Márton, Dávid Ferenc művei I (Kolozsvár: Ellenzék Nyomda, 1910). Dávid Ferencről, illetve tágabb értelemben az unitárius Apokalipszis-kommentárokról legújabban lásd: TÜRÍ Tamás, *Textusól a kontextusig: Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben a 16-18. század között* (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2018).

szemléli, az ötvenéves ciklusra alapozva apokaliptikáját. Ezen folyamat alapján az első kitüntetett szerep Luther Mártoné: „Mostan vagyunk annak ötven esztendeje, hogy Luther Márton fel kezdé bontogatni az Krisztus koporsóját, melyekben az örök életnek megnyerése helyezettetik vala [...] Mert Krisztus születése után, ezeröttszázötven esztendőben kezdé Luther ezek ellen támadni, melynek mostan ötven esztendeje vagyunk, kit hogyha hozzá vetendessz az 1517 esztendőhöz, teszen 1567. esztendőt, kibem mostan vagyunk.”³²

Osiander nyomán Bornemisza is a jubileumi periódust és Krisztus életének éveit veti egybe a parúzia idejének kiszámolásához, mely az 1650. évre esik. A megváltó 33 évét megszorozva az ötvenéves ciklussal jön ki ez a szám.³³ Bár a számítás érthető, Bornemisza a bizonytalan évekre is tekintettel van, és végül egy hat évvel későbbi dátumot jelöl meg: „Mely esztendő ötvent foglal be az mi esztendőnkben, azért harmincháromszor való ötven esztendeig és egynéhány bizonytalan esztendeig kellene úgy tartani ez világnak, aztúl fogva, hogy feltámadott, mely tehát 1650 apró esztendő, kihöz ha hozzá teszel az bizonytalan esztendőkbe, reá telik az 1656-ra, és így is nem lenne feljebb ez világ 77 esztendőnél.” Az analógia jól megfeleltethető a makro- és mikrokozmosz szintek tipológiájának: „valamiket az Úr Krisztus életébe az ő apró esztendeje szerint zsidóságban cselekedett, azután az Moysesnek nagy esztendeje szerint hasonlások löttének mind ez világ szerte.” Az emberré lett Ige emberi lépték szerinti cselekedeteinek hatása nem korlátozódott annak az országnak a népére, akik között élt és tanított. Születésekor a pásztorok vittek róla hírt, feltámadása után pedig az apostolok kezdték el hirdetni tanait a világban. Amikor Heródes a betlehemi csecsemőket lemészároltatta, az az előjele volt az egyházra váró üldözéseknek. Mikor a gyermek Jézus elveszett Jeruzsálemben és szülei a bölcsek közt találtak rá, az a mózesi nagy év szerint megfeleltethető annak, ahogy az evangélium elveszett a késő ókori eretnokségek tévtanaiban, majd mintegy újra előkerült az egyházatyáknak köszönhetően. Keresztelő Szent János pedig, aki a megváltót ismeri fel Jézusban, Luther Márton előképe. A mózesi jubileummal megszorozott krisztusi életévek tehát az egyház történetét beszélik el tipológiai szempontok alapján. Ez a gondolkodás az apokaliptika egyik fő sajátossága, hiszen az olyan kortárs figurák fellépésének, mint amilyen Luther volt, üdvtörténeti jelentőséget tulajdonít, s

³² DÁVID, „*Rövid magyarázat...*”, G 3r. Dávid a számmisztika jegyében az egyes helyi értéken álló hetesnek is jelentőséget tulajdonít, „mely mindenkor szent volt, mind az nap-számban, s mind az esztendőben, mind pedig az hetedik holnapban.”

³³ „*Quare verisimillimum est, post tricesimum tertium ecclesiae iubilaeum, hoc est post annum vel a nativitate vel a resurrectione Domini, millesimum sexcentiesimum quinquagesimum admodum breve tempus superesse ad finem mundi.*” (OSIANDER, „*Coniecturae...*”, 194.)

azokat ószövetségi előképeknek igyekszik megfeleltetni. Az 1656. évre jövendölt második eljövétel gyakran tűnik fel olyan különböző felekezetekhez kötődő prédikációkban és teológiai értekezésekben, melyek az üdvtörténeti paralelizmusra építik az ítélet közelebbi időpontjának meghatározását.³⁴

A Krisztus és az egyház élete közti párhuzamra idézett példák mindegyike ugyanúgy megtalálható a *Coniecturae*, mint az ötödik *Postilla* szövegében. Osiander a pásztorok és az apostolok hasonló küldetésével indítja példatárát: „Sicut nato domino nostro Iesu Christo secundum carnem ex Maria virgine claritas Dei circumfulsit pastores didiceruntque caelitus Christum natum esse salvatorem [...]”³⁵ Bornemiszánál majdnem szó szerinti fordításban szerepel az egyébként Lukács evangéliumából kompilált szakasz (Lk 2,9), melyet Osiander is alapul vett: „Mint az mely nap született test szerint ez világra, azon nap az pásztorokat mennyből nagy világosság környülfogta, és ők terjeszteni kezdték az Úr Krisztus születését.”³⁶ Ugyanez érvényes az apostolok működésére. Ahogyan a pásztorokat Isten fénye ragyogta be, úgy világolt az apostoloknak is a láng képében megjelenő Szentlélek, mely őket tanította, és úgy fedte fel nekik Krisztust, ahogyan egykor a pásztorok meglátták a pólýába takart gyermekeket: „ita etiam nato Christo spiritualiter post resurrectionem per praedicationem evangelii ex virgine incorrupta, ecclesia, veros pastores, scilicet apostolos, circumfulsit gloria Domini Spiritu sancto in linguis igneis super eos effuso, qui testificabantur de Christo eumque clarificabat docens eos omnia, ut intelligerent scripturas et Christum in eis veluti pannis involutum deprehenderent.”³⁷ Bornemiszánál ez olvasható: „Így midőn lélek szerint születnék az feltámadásban, az apostoli pásztorokra hamar nap mennyből szentlélek öntetik világos tüzes nyelvek képébe, és ők kiterjeszték mind ez világra az Úr Krisztus új születését és kifejtgették pelenkákból, az Szent Írásnak titkos értelmiből.”³⁸ Hasonlóképp tipologikus előzményként értelmezi Osiander Heródes gyilkosságait: „Item: Sicut Christo nato Herodes

³⁴ Így például az Ágoston-rendi Luis de León (1527?–1591) Órigenészt követve hangsúlyozza, hogy a kegyelem kora (vagyis a megváltó kinyilatkoztatását követő idő) ugyanolyan hosszú lesz, mint az özönvíz előtti világ. Karl A. KOTTMAN, *Law and Apocalypse: The Moral Thought of Luis de León (1527?–1591)*, (Springer Netherlands, 1972), 80.

³⁵ OSIANDER, „Coniecturae...”, 184.

³⁶ BORNEMISZA, *Postilla V*, 573v.

³⁷ OSIANDER, „Coniecturae...”, 184, 186.

³⁸ Bár az adaptáció bizonyos elemeket kihagy Osiander szövegéből (így például azt a tényt, miszerint a lelki Krisztus a romolhatatlan szűz, vagyis az egyház által született meg, mégpedig prédikálás formájában), a párhuzam legfontosabb motívumai Bornemiszánál is megtalálhatóak (mint az „apostoli pásztorok”, vagy a kép, miszerint a gyermeket takaró pólýa az Írás anyagi mivoltának metaforája, ugyanis úgy rejti magában a titkos értelmet, ahogy a pólýa elfedte egykor Krisztust.

occidit pueros sperans se Christum quoque inter eos occisurum, ita Christo predicato princeps huius mundi occidit christianos parvulos, id est noviter per fidem in Christum renatos, [C2b:] sperans se doctrinam Christi quoque una cum illis extirpaturum; sed uterque sua spe frustratus est.” Bornemisza itt is a latin szöveghez látszik igazodni: „És mint születése után Heródes halálra kergetvén megöli az kisdedeket, alítván, hogy az Úr Krisztust is köztek megölhetné, így az ő evangéliomára is az kiterjedés után nagy vérontások támadának, kik között mindazáltal megmarada az ő evangélioma.” Osiander következő példája az Egyiptomba menekülés, amely a késő ókori, keresztényüldözésektől sújtott egyház túlélésének feleltethető meg.³⁹ Amikor szülei elvesztik Jézust Jeruzsálemben, az a mózesi nagy év alapján az eretnkségek miatt elveszni látszó evangélium előképe: „id est circa annum Domini sexcentesimo, variis infestata et turbata haeresibus, maxime Arianorum, Eunomianorum et Sabellianorum, ex quibus deinde Mahometes pullulavit”.⁴⁰ Bornemisza ugyanezt a három eretnek szektát nevezi meg: „mind ez világ szerint elvesződött vala az ő evangéliomának igaz értelme az sokféle eretnek miatt, Arius, Eunomius, Sabellius és többek miatt. Amint Mahomet török is eltéveszteté őtet sokakkal.”⁴¹ A következő párhuzam, hogy Krisztus testi születésekor a „papi gyülekezet” és híveik „az Krisztust semminek vélték” egészen a megkeresztelésekor elhangzott kijelentéséig. A mózesi év szerint 30, tehát emberi évben 1500 évig volt az egyház tudatlan állapotban Krisztus mivolta felől.⁴² Bornemisza ezt még megtoldja az analógiával, miszerint Keresztelő János Luther Márton előképe.

A szövegpárhuzamok ezen a ponton véget érnek, Bornemisza ugyanis nem idéz minden részt Osiander katalógusából, amely a Krisztus és az egyház élete közti analógiákat sorolja fel. Áttérve a negyedik vélekedésre, megállapítható, hogy az a *translatio imperii*-tan és Dániel apokaliptikus látomásaiból áll össze. A szobor vasból és agyagból kevert lába azt a folyamatot szemlélteti Nabukodonozor álmában, ahogy a Római Birodalom kettészakad. Osiander ezt úgy értelmezi, hogy a Biblia alapján Róma lényegénél fogva kettős állapotban létezik: „Prima autem dominatio

³⁹ Bornemisza itt kihagyja Egyiptom nevének misztikus héber nyelvű értelmezését, illetve a diocletianusi üldözésekre is csak közvetett módon hivatkozik: „kit érts meg az római császárokról írt históriákból.” *Postilla V*, 574^r. Megemlíti ugyanakkor ő is, hogy Archelaus uralkodásáig volt Jézus Egyiptomban, és hogy a hat ott töltött év háromszáz esztendőnek felel meg a mózesi jubileum alapján.

⁴⁰ OSIANDER, „Coniecturae...”, 188.

⁴¹ Az egyetlen jelentősebb eltérés, hogy Osiander az ókori eretnkségekben az iszlám eredetét látja, Bornemisza viszont ezt nem hangsúlyozza külön. Ennek a gondolatnak egyébként ugyancsak nagy hagyománya volt már az első iszlám-ellenes polémiáktól kezdve.

⁴² OSIANDER, „Coniecturae...”, 188, 190., BORNEMISZA, *Postilla V*, 574^{r-v}.

fuit civitatis Rhomanae, secunda vero est curiae Rhomanae.” Bornemisza e két formát meg is magyarázza: „Az első a bölcsek polgári birodalomnak, az másikat udvari birodalomnak nevezik. Ez nézett az régi konzulok és polgárok, és azután való pogán császárok birodalmára. Az másikat udvari birodalomnak nevezik. Ez nézett az pápaságnak udvarára.”⁴³ Ez a két állapot Dániel könyve két látomásának feleltethető meg. A „polgári” Róma a negyedik fenevad, mely „utálatos ábrázattal jelentette Isten az Római Birodalomban való sok vér ontásokat.” A lény tíz szarva tíz, Róma által uralt provinciát takar. A kis szarv, mely három másikat elnyel (Dán 7,8), Osiander értelmezésében Julius Caesar: „Hoc cornu parvulum Gaius Julius Caesar est. [...] Itaque bello civili conflato tria cornua, id est tres viri summo imperio praediti et exercitus contra ipsum ducentes, duo scilicet consules et Pompeius, a facie eius sunt evulsi, id est victi [...]”⁴⁴ A Bornemisza-szöveg tartalmilag megegyezik Osianderével: „Iulius köztök császárságra emeltetnék, s az foglalván az egész Római Birodalmat, megaláza három szarvat, két konzult és Pompeiust.”⁴⁵ Caesar bevezeti a császárságot, mely Osiander szerint nem a Dániel-féle szörny egyik szarvának feleltethető meg, hanem a Jelenések könyve hétfejű fenevadjának egy fejét jelképezi.⁴⁶ Bár Osiander megemlékezik a másik népszerű elképzelésről, miszerint a kis szarv Mohamed, ő mégis kiáll amellett, hogy Dániel és János látomásai Rómáról szólnak, mely birodalomnak az iszlám alapítója soha nem volt tagja, hiszen jóval később született. Osiander ezzel az interpretációval szembemegy a wittenbergi hagyomány aktualizáló apokaliptikájával.⁴⁷ A nagy dolgokat szóló kis szarv (Dán 7,11) mindazon káromlásokat és fenyegetéseket jelenti, melyekkel a római császárok a kereszténységet üldözték.⁴⁸ Isten végül megbüntette a hitetlen Rómát, amikor (Bornemisza szavaival élve) „az birodalom elvétetnék az féle császár-

⁴³ BORNEMISZA, *Postilla V*, 576’.

⁴⁴ OSIANDER, „Coniecturae...”, 200.

⁴⁵ BORNEMISZA, *Postilla V*, 576’.

⁴⁶ „Nam per Gaium Iulium Caesarem introducta est monarchia caesarum, quae non fuit unum e decem cornibus, sed unum e septem capitibus, de quibus in Apocalypsi clarius audiemus.”

⁴⁷ Melancthon például a Dániel-kommentárjában hosszasan fejtegeti a káromló kis szarv iszlámmal való azonosítása melletti érveket. Mind a teológiai tévelygések, mind pedig a hódító háborúk fényében megalapozott számára az analógia. Mindezt kiegészíti még az Ezékielnél olvasható Góg és Magóg népeivel, akiket ugyancsak a törökkel azonosít. Philipp MELANCHTHON, „In Daniele Prophetam Commentarius”, in *Corpus Reformatorum 13*, edd. Karl Gottlieb Bretschneider, 824–980. (Halis Saxonum, 1846), 860–862.

⁴⁸ „Cornu illud monarchia caesarum est a Galio Iulio Caesare introducta, quae Christum et doctrinam eius blasphemavit, edicta publica contra christianos proposuit, apostolos occidit, multa milia martyrum crudelissime crucidavit, daemones pro diis adorandos praecepit, ad sacrificandum illis multos coegit.” (OSIANDER, „Coniecturae...”, 204.)

roktul, kik az Krisztus evangéliomát igen nagy gyűhösséggel kezdték volt rontani.” Ahogyan a kis szarv miatt megölik, majd tűzre vetik a vadállatot Dániel látomásában, úgy pusztul el Róma teste is, mikor a gótok feldúlják Itáliát, a lelke viszont megmenekül azáltal, hogy Constantinus keletre helyezi a birodalom székhelyét.⁴⁹ Így ért véget az első Római Birodalom.

A következő kulcsfontosságú dánieli szakasz a titkos értelmű periódusokról szóló 25. vers: „megváltoztatja az időket és törvényt; és az ő kezébe adatnak egy ideig, időkig és fél időig.” Osiander ezeket a szavakat az angyali évvel magyarázza: „Verum Daniel in huiusmodi mysteriis non vulgaribus diebus et annis utitur sed angelicis [...]”⁵⁰ Összegezve számítása eredményeit, megállapítja, hogy Róma uralma Isten egyháza felett addig fog tartani, míg a fenevad betölti a neki rendelt időt, mely három és fél angyali év. Ehhez a magyarázathoz Osiander a zsidó holdnaptárat használja fel. Mint írja, a héberek nem a Nap, hanem a Hold mozgásához igazítják naptárukat, mely ugyanúgy 12 hónapot, de csak 354 napot tartalmaz. A holdév, illetve a napév közti különbség kiegyenlítésére szolgál az úgynevezett „szökőhónap” beiktatása.⁵¹ Ezt a különbséget figyelembe véve a kalkuláció végeredménye 1240, vagyis a három és fél angyali évet ennyi emberi évnél felelteti meg: „Est igitur sententia Danielis urbem Rhomam sub monarchia caesarum persecuturam ecclesiam Dei viventis et dominaturam, donec compleat aetatis suae annos angelicos tres et dimidium, id est civiles annos mille ducentos quadraginta fere, id quod re ipsa exacte completum videmus.”⁵² Másféle eredmény olvasható Bornemisza prédikációjában: „Ezek lesznek egy ideig, időkig és fél ideig, azaz negyed fél esztendeig. [...] Azért az negyed fél angyali esztendő teszen 1260 esztendőt az zsidók esztendeje szerint.” Az eltérés oka a latin szöveg további bekezdéseiből kiderül. Osiander Róma uralmának második állapotát a Jelenések, illetve Pál apostol alapján írja le. A magyarázat előtt óva int a Sátán ravaszágától, aki két különböző Rómát képes teremteni: míg az első fegyverek segítségével lett hatalmassá, a második a hit kön-

⁴⁹ „Qua sententia lata maiestas imperii tanquam anima corporis illius bestiae emigrat per Constantinum Magnum Constantinopolim translata. Corpus eius deinde effuso super illud contemptu putrescit et quasi tabe diffluit rebellantibus omnibus fere gentibus et Italiam depraedantibus, donec tandem Rhoma per Gothos vastata et igne concremata est post mille fere ac ducentos annos, quam condita fuit.” (Uo.)

⁵⁰ Uo., 214, 216. Ez a három idő a 12. fejezetben ismét előkerül, ahol egy angyal válaszol Dániel azon kérdésére, hogy ezek a csodás dolgok meddig fognak tartani: „ideig, időkig és fél időig, és mikor elvégezik a szent nép erejének rontását, mindezek elvégeztetnek.” (Dán 12,7)

⁵¹ „Nam Hebraei agunt annos non solares, sed lunares, ex duodecim mensibus, hoc est trecentis quinquaginta quatuor diebus constantes, quos tamen mense intercalari tertio aut quarto anno ad solares restituunt.” (Uo., 214.)

⁵² Uo., 218.

tösét olti magára, ereje pedig babonákban és hamis csodákban rejlik. Mint már kiderült, a Jelenésekből ismert hétfejű és tíz szarvat viselő fenevad (Jel 13,1; 17,3) egy újabb allegória. Az angyal azt mondja róla, hogy volt és nincs és megjelenik. Ez összegyeztethető azzal, hogy Róma az első állapotában (testi mivoltában) már megsemmisült, lelke viszont fennmaradt. A hét fej kettős jelkép: egyszerre jelenti a hét dombot, melyeken Rómát alapították, illetve a hét királyt. Ezen a ponton Osiander hangsúlyozza, hogy a királyok nem egyéneket, hanem uralkodóházakat és királyságokat jelentenek.⁵³ Így tehát Róma hét különböző uralmi berendezkedésének feleltethető meg: a királyoknak, a konzuloknak, a tizenkét táblás törvényeket kidolgozó decemviri nevű testületnek, a diktátoroknak, a második triumvirátusnak, a császároknak, és végül azoknak az imperátoroknak, akik már nem is ez eredeti császári családból származtak. Őt fej már elesett, mondja az angyal János Jelenéseiben, a hatodik még él (ez a Német-római Birodalom, a római császároknak egyfajta továbbélése a *translatio imperii* által), a hetedik pedig még nem jött el (mivel még nem volt rá példa, hogy a németek birodalma külső császárt választott volna). A tíz szarv Róma második állapotában tíz királyságot jelent: Hispánia, Portugália, Gallia, Anglia, Skócia, Dánia, Polónia, Bohémia, Hungaria, illetve a Német-római Birodalom. A jövendölés így folytatódik: „A fenevad pedig, amely vala és nincs, az maga a nyolcadik, és a hét közül való; és a veszedelemre megy” (Jel 17,11). Ez az újjáéledt fenevad Osiander értelmezésében a pápa, aki Róma fölött uralkodik annak második állapotában. A vallásosság színe alatt hamisítja meg Krisztus tanítását, kitalált szentségekkel másítva meg azt, és mint a kárhozát fia pusztulásba rántja az őt követőket.⁵⁴ Osiander összeköti ezt a 17. részben megjelenő vadat a 13. részben lévővel, melynek hatalom adatott, hogy 42 hónapig cselekedjen (Jel 13,5). Ez a lényeg („caput rei est”) – írja Osiander, hiszen ahogy az első állapotban is csak egy bizonyos időt kapott Róma az uralomra, ugyanúgy lesz az utolsó állapotában is. Ez alkalommal szintén az angyali esztendő alapján kell értelmezni a 42 hónapot, mely 1260 emberi évet tesz ki.⁵⁵ Hogy honnét kell számítani a második Róma, vagyis a pápaság 1260 évét, arra Osiander több elképzelést is idéz. Az egyik a hírhedt „donatio Constantiniit” tekinti a számítás kezdetének, amit Osiander csak

⁵³ Így például Dán 11,5-ben a déli király a Ptolemaida-dinasztia egyiptomi uralkodóit jelképezi Lagosztól egészen Kleopátráig. (Uo., 224.)

⁵⁴ „iste sub specie religionis regnat et sub praetextu interpretationis doctrinam Christi adulterat ac pervertit, sacramenta eius suis additionibus et abusibus contaminat, doctrinas daemoniorum stabilit et ut filius perditionis cum omnibus sequacibus [...] ad interitum vadit sempiternum.” (Uo., 234.)

⁵⁵ „Verum sicut illic angelica tempora, ita et hic angelicos menses intelligere necesse est, quorum quadraginta duo constituunt mille ducentos sexaginta dies angelicos, hoc est totidem annos nostros civiles vel, quod idem est, angelicos annos tres et dimidium [...]” (Uo., 236.)

akkor fogadna el, ha a kérdéses adománylevél hiteles volna („Et sane, si donatio Constantini non esset ficta, sed revera facta, nullus relinqueretur dubitationi locus [...]”) Mivel azonban Lorenzo Valla filológiai eszközökkel bebizonyította, hogy a szöveg jóval később keletkezett, vagyis hamisítvány, ily módon nem lehet ettől a pontból számítani a pápaság fennállását, vagyis nem 1576-ban fog elbukni az új Róma. Osiander végül Róma gótok általi kifosztását jelöli meg az 1260 év kezdőpontjaként: „Itaque recte incipiemus numerare ab eo anno, quo post translationem imperii a Gothis duce Alaricho Rhoma capta, direpta et incensa est.” Osiander tévesen 412-re datálja Alarik Róma elleni támadását, és ehhez hozzáadva 1260-at, az 1672-es évet kapja meg a világvége újabb lehetséges időpontjaként: „Adde igitur annos Christi quadringentos duodecim et annos papae mille ducentos sexaginta, et colligetur summa annorum mille sexcentorum septuaginta duorum, cumque totidem a Christo numerabimus, tum impendebit papae et urbi Rhomae fatalis interitus.”

Bornemisznál is megtalálható az 1260 évig fennálló második Róma, jóllehet nem követi végig a német teológus fejtegetéseit a polgári Róma történelméről vagy épp a pápaság antikrisztusi vonásairól. A nála 1260 évig tartó polgári birodalom Kürosztól, illetve Romulustól számolandó. Caesar hatalomra kerülése után 412 évig uralkodtak még pogány császárok. A magyar prédikátor ehhez adja hozzá az 1260 évet, s így nála is kijön az 1672, annak ellenére, hogy okfejtése nem teljesen követi Osianderét, hiszen Bornemisznál az 1672 év a polgári Róma fennállására értendő, és csupán analogikus alapon teszi meg ezt az évet a világ végének is. Bornemiszta egyéb számítási módokat is közöl, melyek egyike így hangzik: „Nem sok időre, kétszáz esztendő múlva Krisztus után, 606. esztendőre támada az pápaság Rómaságba, kiváltképpen Phocas császár alatt, kit az angyal Dánielnél utálatos, fértelmes és káromló lator életű, csalárd királynak nevez. Szent János penig Apocal. 13. bárányképűnek mondja, de az báránynak színe alatt istenkáromlónak mondja.”⁵⁶ Phókasz császár alakja jól ismert figura a 16–17. századi történetírásban és exemplumirodalomban; Bornemiszta Péter is megemlíti postillái mellett az *Ördögi kísértetekben* is.⁵⁷ Maurikiosz bizánci császár a 6. század végén hadjáratot indított a Balkánra, ami azonban kudarcba fulladt: a hadsereg fellázadt, majd egy Phókasz nevű tiszttel vezetésével Konstantinápoly ellen vonult, ahol megdöntötte a császár hatalmát. Az új uralkodó Phókasz lett, aki rögtön a régi elit ellen fordult: a véres tisztogatások polgárháborúba torkolltak, ráadásul

⁵⁶ BORNEMISZA, *Postilla V*, 578’.

⁵⁷ BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemiszta-tanulmányok)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 396, 451, 517–518.

a szláv és perzsa támadások már a birodalom fővárosát fenyegették. Végül egy Hérakleiosz nevű hadvezérnek sikerült megdöntenie Phókasz hatalmát. Bornemisza beszédeiben Phókasz legtöbbször az istentelen uralkodók katalógusában kap helyet, Neró, Heródes és Saul mellett. Az ötödik *Postillájában* a fejedelemségről szóló prédikáció azt fejtegeti, hogy ha egy uralkodó visszaél a hatalmával, a tisztesség attól még szent és istentől való. Példája Phókasz császár, aki bár megölte urát, fejedelmi tisztje attól még megbecsülést követelt. Más a fenti idézetben szereplő kontextus, ahol Phókasz a pápaság megalakulásával kapcsolatban kerül említésre. A császárgyilkos katonatiszt úgy vonult be a protestáns egyháztörténetbe, mint aki közreműködött a pápaság hatalomra jutásában, ugyanis III. Bonifác az ő hozzájárulásával lett egyházfő 607-ben.⁵⁸ Elismerte ezenkívül Róma kizárólagos jogát arra, hogy minden egyház feje legyen („caput omnium ecclesiarum”). Ehhez a képhez nagyban hozzájárult Luther utolsó pápaság-ellenes írása, az 1545-ben megjelent *Wider das Papsttum zu Rom, vom Teufel gestiftet* című traktátus. Luther Phókaszt tekinti a pápaság igazi alapítójának, aki kiirtva a bizánci császári családot, magához ragadta a hatalmat. Mint fogalmaz, a pápák ma ugyanezt tennék a német-római császárokkal is. Idézi a Hohenstaufen-házba tartozó sváb herceg, a névleges szicíliai király, Konradin esetét, akinek 1268. esztendei kivégzését IV. Kelemen pápa hagyta jóvá.⁵⁹ Bornemisza a 606. évvel arra utal, amikor Phókasz elismerte a nyugati egyház felsőbbtségét: „Az Pápa Antikrisztus kedig kezdetett Phocas császártul fogva, mikor írának 606.”⁶⁰ Ezt összeadva a fenti 1260-nal, kijön az 1866, mely egy újabb lehetséges időpontja a világ végének. A császár történetét tehát nemcsak erkölcsi exemplumként, hanem pápaellenes polémiaként, apokaliptikus jelként is fel lehet használni. Phókasz egyébiránt az Osiander-mű egy bekezdésében is előkerül, méghozzá a Krisztus és az egyház élete közti analógiát kifejtő szakaszban. Ahogy Krisztus nem tanított tizenkét és harminc éves kora között, mert egyszerű emberek közt élt, ugyanígy fog az igazi keresztény tanítás

⁵⁸ Ennek legszemléletesebb példája a monumentális protestáns egyháztörténeti munka, a magdeburgi centúriák (1559–1574), mely a Melanchthon-féle kettős Antikrisztus-tant alátámasztandó, idéz olyan, közel egykorú eseményeket, mint Mohamed felemelkedése, illetve Phókasz idézett dekrétuma. Ebből is látszik a szándék, ami a pápaság, valamint az iszlám eredetét igyekszik összekapcsolni. Noel MALCOLM, *Useful Enemies: Islam and The Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750* (Oxford: Oxford University Press, 2019), 88. Természetesen a Carion-krónikában is előkerül Phókasz és a nyugati egyház kapcsolata: MELANCHTHON, „*Chronicon Carionis...*”, 1072.

⁵⁹ MARTIN LUTHER, „Wider das Papsttum zu Rom, vom Teufel gestiftet”, in *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe* 54, 196–300 (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1928), 218. A továbbiakban: WA 54.

⁶⁰ BORNEMISZA, *Postilla* V, 584^a.

az együgyűek által fennmaradni és továbbélni a pápaság megalakulását követő századokban. Osiandernél is Phókasz uralkodása jelöli a pápaság kezdetét: „id est a Foca imperatore, qui papatum seu primatum publico edicto stabilivit [...]”⁶¹

Annak ellenére, hogy Bornemisza prédikációjának központi részében ez az utolsó számítás, a summa nemcsak az elhangzottak összefoglalását tartalmazza, hanem új kalkulációkat is közöl. Bornemisza továbbra is saját bizonytalanságát, illetve a kérdés nehézségét hangsúlyozza: „De mondjuk, hogy az bölcsek is teljességgel bizonyos idejét nem mondhatják az utolsó napnak [...] Kikről noha oda fel bőven szoltunk, de az ő nehéz voltáért ím mégis szólok.”⁶² Ezután megismétli a kettős Antikrisztus-tant, a Phókasz uralkodásától számított 1866. évre és a Róma feldúlásához viszonyított 1672. esztendőre jövendölt végítéletekkel egyetemben. Végül még olyan elképzeléseket is felsorol, melyeket nem fejt ki részletesen, csak mint bizonytalan koncepciókat tesz közzé: „némely véli, hogy megállana ez világ 287 esztendeig, némely, hogy 116 esztendeig. Némely, hogy csak 77 esztendeig. Némely, hogy állana 94, ez mostani 1579. esztendőnköz. Ötöd rönd az Dánielnek írását, kit beszéllett neki az angyal capit. 12., úgy magyarázza, hogy Dánieltől fogva állana ez világ 2621 esztendeig, ki igen messze volna, mert úgy állana ez világ 2125. esztendeig ezután, ki nem lehet.”⁶³ A szakaszt egy újabb, immár második summa követi, melyben előtérbe kerül a kettős Antikrisztus-tan, továbbá még egyszer összegzi a fent kifejtett vélekedéseket, hangoztatva, hogy a híveknek épületükre szolgálhat a vég felől való tudakozódás. Bár Osiander műve egyértelműen felsejlik Bornemisza prédikációciklusának a hátterében, nem ez az egyetlen forrás, amelyet a magyar prédikátor használhatott a végidőkre vonatkozó kalkulációkhoz. Eckhardt Sándor az *Ördögi kísértetek* utószavában megemlíti Johannes Manlius gyűjteményét, aki Melanchthon tanítványa volt, és két évvel a „Praeceptor” halála után adta ki az előadásaiból összeállított jegyzetanyagát. Eckhardt szerint a Manlius-féle gyűjtemény Bornemisza „legkedvesebb olvasmánya” lehetett, mert az *Ördögi kísértetek* több német-, illetve olaszországi története, „lött dolga” is megtalálható a *Locorum communium collectanea* című gyűjteményben.⁶⁴

⁶¹ OSIANDER, „Coniecturae...”, 190.

⁶² BORNEMISZA, *Postilla V*, 583^v–584^r.

⁶³ Uo., 583^v. Érdekes, hogy Bornemisza a távoli időpontokat egyértelműen elveti, mondván, hogy azok túlságosan is messze vannak. Mindez újfent bizonyítéka apokaliptikus világlátásának, miszerint a világ végét saját korára, vagy legalább is az elkövetkező századokra igyekszik datálni, mondván, hogy a *Vaticinium Eliae* alapján a világ immár végérvényesen az utolsó életkorába lépett.

⁶⁴ BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad., jegyz. ECKHARDT Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 234.

A mutatóban olyan kulcsszavakat is találni, mint „mundi duratio” vagy „mundi annorum supputatio”, így a jelenlegi téma szempontjából hasznos ezen szakaszok megvizsgálása. Manlius gyűjteményében megtalálható a *Vaticinium Eliae*, továbbá az Irenaeusnak tulajdonított elképzelés a hatnapos teremtés kozmikus léptékű kiterjesztéséről. Egy másik számítás Jeruzsálem pusztulásának analógiáján alapul. A mózesi állam („politia Mosaica”) akkor kezdődött el, amikor a zsidók kivonultak Egyiptomból, és a jeruzsálemi templom lerombolásáig tartott. A közben eltelt 1582 év megfelel annak, ahány év a templom pusztulása és a világ vége között megközelítőleg eltelik.⁶⁵ Látható tehát, hogy Bornemisza ezt az analógias gondolkodást akár a Melanchthon-előadások jegyzeteit tartalmazó Manlius-féle gyűjteményből is meríthette.

Összegzés

Összegezve a dolgozat tanulságait, Bornemisza Péter Andreas Osiander *Coniecturae* című írására támaszkodva ismertet négy lehetséges vélekedést a világ végének idejéről. Ezek mindegyike biblikus hagyományon alapszik: főleg Dániel és a Jelenések homályos értelmű periódusaira, számaira és a tipologikus prefigurációra építenek. A számítások, illetve bizonyos periódusok és évszámok összeadása sokszor önkényesnek tűnik, ez a tipologikus egyháztörténet azonban kulcsszerepet játszik Bornemisza apokaliptikus gondolkodásában. Bár több alkalommal is kiemeli, hogy ezekről a rejtett értelmű próféciákról biztosat állítani nem lehet, ugyanakkor a kutakodás nincsen elzárva az értelmesek elől: „De azért nem tiltja, hogy az értelmesek ne értekezzenek. Az kinek azért arra való ajándékját adta Isten, azok ám vessék, számlálják és arányozzák.” Az ítélet pontos ideje felől nem érdemes hosszasan kérdezősködni, elég elfogadni azt, hogy már közel van a világ vége, kellő tudással felvértezve azonban lehetséges az idők „arányozása”.

⁶⁵ „Stetit vero politia Mosaica annos 1582, usque ad ultimam destructionem sub Tito. Igitur mundum post destructionem illius politiae ultra illos annos duraturum esse haud puto.” A szakaszt egy 1568-as, frankfurti kiadásból idézem: Johannes MANLIUS, *Locorum communium collectanea* [...] (Frankfurt am Main: 1568), 12. VD16 M 596.

Calculations of the Time of the End in Péter Bornemisza's Sermons

My study focuses on the various apocalyptic calculations in the fifth postil written by Péter Bornemisza. According to the theologians of the magisterial Reformation, the exact time of the end cannot be calculated because only God knows this, as the Gospels clearly state it. Although Bornemisza accepts this doctrine too, he shares some assumptions about the approximate time of the second coming in a sermon of his postil. As my study demonstrates, Bornemisza follows the treatise of the German theologian Andreas Osiander (*Coniecturae de ultimis temporibus ac de fine mundi*, 1544). In this work, Osiander enumerates four calculations which can predict the time of the Apocalypse. The common feature of these calculations is their biblical origin, except for the first one, which is the apocryphal prophecy of Elijah about the 6000 years of the world. The other assumptions are based on the allegorical passages of the prophecies of Daniel and the Apocalypse. The biblical parallelism plays a significant role as well, manifesting in the fateful turning points of history or in the fact that Christ's life relates to the church history on a macrocosmic level. According to this latter, Christ's years equal to the years that will pass until the last judgement. Osiander and Bornemisza use the jubilee and the angelic years to apply the analogies to longer periods. Nevertheless, both authors state that only theologians can interpret these calculations. Beside these ideological similarities, I also compare the textual parallelism of the Latin treatise and the Hungarian sermon.